

DR. PETRAS KALNIUS

Lietuvos istorijos institutas

„PASLÉPTIEJI“ ETNODEMOGRAFINIAI POKYČIAI
LIETUVOJE
XIX a. antrojoje pusėje–XX a. pirmojoje pusėje

Straipsnyje, remiantis istoriniais šaltiniais bei XIX a. caro Rusijos, XX a. pirmosios pusės (prieškarinės Lenkijos ir Lietuvos Respublikos) oficialiąja statistika, bandoma nustatyti, kokią reikšmę tuo laikotarpiu etnografinės Lietuvos teritorijoje jos gyventojų tautinės sudėties kaitai turėjo natūralioji etninė asimiliacija. Jos vaidmenį bandoma išryškinti komparatyvinės analizės metodu lyginant gretimuose administraciniuose teritoriniuose vienetuose (šalyse, gubernijose, apskrityse) vykusius pokyčius bei eliminuojant migracijos ir natūralaus gyventojų judėjimo (gimstamumo, mirtingumo, natūralaus prieaugio) veiksnių vaidmenį teritorijos etninės struktūros pokyčiams.

Daroma išvada, kad intensyviausi etnodemografiniai procesai vyko buvusios Vilniaus gubernijos teritorijoje. Caro Rusijos valdymo laikotarpiu (nuo XIX a. pradžios iki 1914 m.) čia vyko gyventojų rusėjimas ir lenkėjimas, vėliau, prieškarinės Lenkijos egzistavimo metais (1920–1939) – lietuvių lenkėjimas. Kartu 1918–1939 m. prieškarinės Lietuvos Respublikos teritorijoje lietuvių lenkų savimonę turintys gyventojai. Natūralioji etninė asimiliacija abiejose šalyse stabdė etninių mažumų demografinį gausėjimą.

Straipsnio *objektas* – Lietuvos gyventojų etnodemografinė struktūra XIX ir XX amžiais. Tikslas – nustatyti ir bendrais bruožais apibūdinti, kaip natūralioji etninė asimiliacija veikė Lietuvos gyventojų etnodemografinės sudėties kitimą, eliminuojant natūralaus gyventojų judėjimo (gimstamumo, mirtingumo ir natūralaus prieaugio) bei migracijos įtaką. *Metodai* – istorinių paralelių, kiekybinių požymių statistinės priklausomybės bei lyginamosios analizės. Rezultatai: subjektyvaus veiksnio (valdžios institucijų, organizacijų) sąmoningai stimuliuojamų etninių procesų samplaika su natūraliaisiais etniniais procesais labiausiai pastebima buvusioje Vilniaus gubernijoje. Natūraliųjų etninių procesų požiūriu XIX a. labiau pasižymi kalbinės ir onomastinės asimiliacijos aspektais. Tai labiausiai palietė etninius lietuvius. Nuo XIX a. pabaigos iki Antrojo pasaulinio karo Vilniaus krašto lietuvių bendruomenė, pasižymėdama neblogu natūraliuoju gyventojų prieaugiu, demografiškai gausėjo labai lėtai, o Lietuvos Respublikos lenkiškai kalbančiųjų gyventojų bendruo-

menė XX a. 3–4 dešimtmečiais, taip pat pasižymėjusi reprodukcinio gyvybingumu bei teigiamu natūraliuoju prieaugiu, turėjo tendenciją mažėti. Abiem atvejais paradoksas paaiškinamas absorbuojančių etninių procesų padariniais, o natūralioji etninė asimiliacija atliko tokį pat svarbų vaidmenį, kaip ir prievartinė.

Lietuvių istoriografijoje į XIX–XX a. Lietuvoje vykusius etnodemografinius procesus dėmesys buvo atkreiptas ne kartą, nors atskiro išsamaus darbo, kuriame šie procesai būtų nagrinėjami įvairiapusiškai, iki šiol nėra. Suprantama, tai lemia temos platumas ir įvairių sričių susipynimas. Dažniau nagrinėti lietuvių etninės teritorijos mažėjimo (Petras Klimas)¹, prievartinės germanizacijos (Augustinas Janulaitis², Ignas Jonynas³, Vincas Vileišis⁴, Algirdas Matulevičius⁵), rusifikacijos ir polonizacijos (Petras Klimas⁶, Danielius Alseika⁷, Zigmas Zinkevičius⁸, Petras Gaučas⁹, Aloyzas Vidugiris¹⁰) klausimai. Dar plačiau šie klausimai aptarti publicistikoje ir memuaristikoje. Tuo tarpu kita etninių procesų tematika, kaip antai natūraliosios etninės asimiliacijos nulemti demografiniai pokyčiai, iš esmės netyrinėta.

Šalies, administracinio teritorinio vieneto, vietovės gyventojų tautinę sudėtį keičia ne tik dirbtinai kuriami, stimuliuojami procesai (kryptinga valstybės politika, atskirų institucijų, įtakingų grupių ar asmenybių veikla, bet ir savaiminės etnodemografinės permainos, atsirandančios ir išsiplėtojančios dėl individų ar jų grupių, išstisų teritorinių, konfesinių, etninių bendruomenių kintančių dvasinių, kultūrinių nuostatų ar orientacijų. Skirtingai nuo institucijų daromų žingsnių ar poveikio priemonių, savanoriškų kultūrinių pasirinkimų motyvacijų beveik niekada neatspindi jokia valstybinė statistika (juo labiau iki moderniosios visuomenės susiformavimo), kiti valstybės ar visuomenės dokumentai, metraščiai, retai kada žiniasklaida. Šie pokyčiai nustatomi tik specialiais tyrimais.

¹ P. Klimas, *Lietuva, jos gyventojai ir sienos*, Vilnius, 1917; K. V e r b e l i s (Petro Klimo slapyvardis), *Russich-Litauen*, Stuttgart, 1916; K. V e r b e l i s, *La Lituanie Russe*, Genève, 1918.

² A. Janulaitis, *Užnemunė po Prūsais*, Kaunas, 1928.

³ I. Jonynas, *Iš Mažosios Lietuvos istorijos*, Kaunas, 1933.

⁴ V. Vileišis, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje*, Kaunas, 1935.

⁵ A. Matulevičius, *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje*, Vilnius, 1989.

⁶ P. Klimas, visi minėti veikalai.

⁷ D. Alseika, *Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas*, Kaunas, 1935.

⁸ Z. Zinkevičius, *Lietuvių antroponimika*, Vilnius, 1977; to paties, *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius, 1993.

⁹ P. Gaučas, Lietuvių-gudų paribio etnolingvistinė situacija 1795–1914 m., *Lietuvos Rytai*, Vilnius, 1993, p. 42–100.

¹⁰ A. Vidugiris, Etnolingvistinė Pietryčių Lietuvos padėtis XX a. pirmojoje pusėje, *Lietuvos Rytai*, Vilnius, 1993.

Todėl neatsitiktinai Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, kur kas daugiau ir išsamiau parašyta apie tuos etnodemografinius procesus, kurių studijoms galima gausiai rasti duomenų oficialiojoje statistikoje ar kituose valstybės dokumentuose. Pagal ištirtumo ir visuomenės supažindinimo laipsnį etnodemografinius procesus galima skirstyti į tris grupes: 1) ūmūs, „revoliuciniai“ pokyčiai, dažniausiai atsiradę dėl kokių itin svarbių istorinių įvykių. Prie tokių galima priskirti žydų holokaustą, sovietinės okupacijos laikotarpio gyventojų trėmimus ir žudynes, kitose Europos šalyse (ir ne tik jose) buvusias teritorijų etninio valymo akcijas, kurios staigiai ir dirbtinai pakeitė krašto etnodemografinį veidą. Kartais čia būta tik pastangų, – dėl tam tikrų priežasčių neįvyko ženklių pokyčių, pavyzdžiui, ribotos Lietuvos gyventojų deportacijos XIX a. po dviejų pralaimėtų sukilimų; 2) jau minėti kryptingi valdžios veiksmai, siekiant sąmoningai, specialiomis priemonėmis pakeisti teritorijos etninę struktūrą. Tai dažniausiai prievartinės etninės asimiliacijos priemonės; 3) be institucinio ar šiaip be jokio subjektyvaus įsikišimo vykę etniniai procesai: savanoriškas tėvų ir protėvių kalbos atsisakymas ir kitos kalbos, kaip pagrindinės, perėmimas susidarant tam tikroms aplinkybėms, paveldėtų patroniminių pavardžių bei pagal gimtosios kalbos tarimą ir rašybą turėtų vardų vertimas, transkribavimas pagal kitos kalbos sistemą. Vien tik šios, trečiosios grupės pobūdžio poslinkiai sukuria tvirtus pagrindus individams ar net jų bendruomenėms pereiti į kitą kultūrą.

Išskirtinė šiuo atveju yra gyventojų migracijos padėtis. Vienu atveju, kai į tam tikras teritorijas persikelia ar perkeliama kitos kultūros kolonistai, matome tipišką kryptingų, sąmoningų krašto etnodemografinės struktūros keitimo pastangų pavyzdį. Rusų kolonistų perkėlimas į Lietuvą XIX a. žymių etnodemografinių pokyčių nesukėlė dėl tuometinės šalies ekonominės-ūkinės sistemos, pirmiausia dėl labai menkos urbanizacijos ir industrializacijos. Kolonijinės politikos vykdymas per migraciją (kolonistų atkėlimą) palietė tik tam tikrą sukilėliams priklausiusių ir po sukilimų rekvizuotų dvarų ir ūkių dalį, bet beveik jokios įtakos neturėjo nei valstybiniams ar privatiems dvarams priklausiusių kaimų, nei miestų etnodemografiniai struktūrai. Tuo tarpu XX a. emigracija iš visos Lietuvos (taip pat ir iš buvusiojo Vilniaus krašto) ir sovietinio laikotarpio imigracija į Lietuvą gerokai pakeitė gyventojų etnodemografinę struktūrą ne tik miestuose, bet ir Vilniaus bei Klaipėdos kraštų kaimo vietovėse. Atvejai, kai imigrantų antplūdis yra labai didelis, tačiau jų skaičiaus neatspindi jokie tyrinėjimams prieinami šaltiniai, sudaro didžiausius keblumus nustatant savaimingų etninių procesų vyksmą ir padarinius (pvz., tam tikros tautybės gyventojų padaugėjimą ar sumažėjimą dėl natūraliosios asimiliacijos pagal oficialiąją statistiką nustatyti jau nebeįmanoma). Taip so-

vietiniais metais visų vadinamųjų sąjunginių respublikų statistikoje buvo paslėpti ne iš vietinių gyventojų kilę kariškiai bei atvežtinė „darbo jėga“.

Norint atskleisti minėtus etninės asimiliacijos padarinius, jau tenka imtis kruopščiai parengtos ir reprezentatyvios plačios gyventojų apklausos, kuri padėtų išspręsti du uždavinius: pirma, imigrantų „prabos“ kiekį tam tikros teritorijos gyventojų generalinėje aibėje; antra, vienos ar kitos tautybės kultūrinę viršenybę susikūrusiose etniškai margose teritorijose, bendruomenėse, formaliose ir neformaliose grupėse, tautiškai mišrioje šeimoje.

XIX a. vykusią gyventojų migraciją teritorijos etnodemografinę struktūrą veikė visai kitaip negu XX a. ne tik dėl minėtųjų priežasčių (ekonominų santykių tipo), bet ir dėl visai kitokios tuo metu buvusios Lietuvos visuomenės (taip pat ir dėl kitaip atrodžiusios etninių lietuvių bendruomenės) teisinės, politinės ir kultūrinės sąrangos. Iki to amžiaus 7-ojo dešimtmečio pradžios egzistavusi feodalinė ūkio sistema, kur buvo labai didelis nelaisvųjų žmonių nuošimtis, smarkiai varžė gyventojų judėjimo laisvę ir tarpetninius kultūrinius kontaktus. Kiek intensyvesnė migracijos įtaka kultūriniam pokyčiams tuo metu buvo tik etninių teritorijų paribuose ir ji buvo labiau susijusi su gyventojų, kilusių iš skirtingų kaimų, vedybomis. Be to, skirtingai nuo Vakarų Europos šalių, Rytų Europoje¹¹, taigi ir Lietuvoje, tautos/nacijos ima formuotis tik XIX a. antrojoje pusėje arba net pačioje pabaigoje. Todėl ne vien dėl silpnos gyventojų migracijos, bet ir dėl vyravusios valstybinės-pilietinės, o ne etninės tautos sampratos migracijos padariniai negalėjo smarkiai veikti gyventojų kultūrinės savimonės. Tačiau migracija taip pat veikė asmens išorinių simbolių ženklų sampratą ir vertinimą – paveldėtas patronimines pavardes, vardus, kai kada – ir luominį priklausomumą¹².

Vis dėlto etninio tapatumo pakitimai pirmiausia sietini ne tiek su luominiu, kiek labiau su etniniu ir konfesiniu gyventojų maišymusi, per tikiškai mišrias arba tos pačios tikybos, bet skirtingų etninių grupių atstovų santuokas. XIX a. tai labai akivaizdžiai buvo matoma lietuvių ir gudų apgyventų teritorijų paribyje. Kaip žinome, etnokultūrinį savitumą išlaikiusieji ir lenkiškai pradėjusieji kalbėti Lietuvos gyventojai, vieni ir

¹¹ Turima galvoje ne geografinė, o politinė prasme.

¹² Caro Rusijos įstatymuose šiuo klausimu ilgai nebuvo nuoseklumo, o įstatymų leidybos teoretikai, matyt, priklausomai nuo valdžiusio monarcho valios, XIX a., dar iki baudžiavos panaikinimo, ilgai kaitaliojo civilinių įstatymų formuluotes dėl luomiškai mišrias santuokas sudariusių kilmingųjų ir nekilmingųjų, laisvųjų ir nelaisvųjų asmenų statuso pasikeitimo tokią santuoką sudarius. Iš šio įstatymų leidėjams nuolat egzistavusio galvosūkio galima susidaryti nuomonę, jog XIX a. luomiškai mišrios santuokos nebuvo labai retas reiškinys. Tai išsamiau parodoma veikale: К. Неволин, *История российских гражданских законов*, Санкт Петербург, 1857, t. 3.

kiti būdami katalikai, nuo pat lenkakalbių bendruomenės susiformavimo Lietuvoje dažnai sudarydavo santuokas vieni su kitais¹³. Tuo tarpu katalikų santuokos su kitų konfesijų atstovais nors ir nebuvo tokios pat dažnos, bet pasitaikydavo, ypač rytiniame lietuvių etninės teritorijos paribyje¹⁴. Vilniaus gubernijos etnografinių žemėlapių, kuriuose pažymėtos kalbiškai mišrios teritorijos, duomenų sugretinimas su bažnytinėse metrikų knygose pateikiamų krikštijamų vaikų tėvų antroponiminėmis charakteristikomis leidžia apytikriai nustatyti tos šeimos etninį homogeniškumą arba heterogeniškumą. Tais atvejais matome, kad krikštijamiems mišrioje lietuvių–lenkų šeimose gimusiems vaikams kur kas dažniau buvo suteikiami lenkiškos transkripcijos šventųjų vardai, o katalikų–stačiatikių mišrioje šeimose gimusiems – dažniau tipiški rytų slavams būdingi šventųjų vardai. Nors tokių šeimų palikuonys savo etninės priklausomybės bei kalbos prioritetų galėjo ir toliau nesieti su pakitusiais antroponimais, tačiau vėliau, tautų/nacijų tapsmo laikotarpiu tam tikri antroponimai, jų morfologija, fonetinis skambesys, tarimas ir rašyba tampa pagrindiniais stimulais apsispręsti dėl priklausymo kuriai nacijai: „Nors ir esu tokios pačios tikybos kaip vadinantieji save lenkais, bet kalbu ne jų kalba, turiu kitaip skambantį ir kitaip rašomą vardą ir pavardę, vadinasi, esu ir turiu būti atstovas tos nacijos, kuriai priklauso dauguma turinčių tokius pačius tapatumo požymius“.

Kadangi caro Rusijoje stačiatikybė ir didžiarusių kultūra buvo proteguojama ne tik visuomenėje, bet ir įstatymuose dėl mišrių su stačiatikiškais šeimų, suprantama, kad tokių glaudžių tarpetninių kontaktų atvejai beveik visada reiškė įsijungimą į stačiatikių religinę bendruomenę, o per ją buvo tiesiamas kelias ir į etninę asimiliaciją. Tuo tarpu per visą XIX a. Vilniaus gubernijoje vietinių gyventojų elito (ir ne tik jo) opinija buvo palanki tik lenkiškumui, t.y. įvairūs glaudūs lietuviškai ir lenkiškai kalbančių gyventojų kontaktai procesą kreipė lenkiškosios kultūros naudai.

Šie pakitimai sukūrė prielaidas ir lenkiškąją kultūrą ėmusių respektuoti gyventojų etninės priklausomybės apsisprendimui: tautų/nacijų tapsmo laikotarpiu Vilniaus gubernijoje ilgainiui su didoku pagreičiu daugėjo lenkų tautybės gyventojų. Taigi galime teigti, kad etninių teritorijų paribyje jau XIX a. pradžioje ir to amžiaus viduryje vykusio onomastinė asimiliacija sukūrė prielaidas ir bendrai etninei asimiliacijai, kartu buvo ir vienas iš tos asimiliacijos veiksnių. Istorikai, kalbininkai, etnologai į šį „užslėptą“ etnodemografinių pokyčių veiksnių nėra atkreipę reikiamo dė-

¹³ Tai labai akivaizdžiai matome palyginę XIX a. sudarytuose etnografiniuose žemėla-
piuose pažymėtus plotus ir bažnytinėse metrikų knygose esančius įrašus.

¹⁴ Caro Rusijos įstatymai katalikams ir stačiatikiams draudė tuoktis tik su nekrikščionimis, bet nedraudė jiems tuoktis tarpusavyje. Žr.: *Свод законов*, t. 10, d.1, p. 38.

mesio. Jei ir užsimenama mokslinėje literatūroje apie onomastinę asimiliaciją, ji dažniausiai traktuojama tik kaip etninės asimiliacijos padarinys.

Iškreiptą natūraliųjų etnodemografinių procesų vaizdą galima gauti ir tais atvejais, kai oficialiosios statistikos duomenų kaupėjai ir rengėjai kurią nors gyvenimo ar socialinių procesų sritį ignoruoja arba kartais pateikiamus duomenis tendencingai apibendrina. Čia kaip pavyzdį galima nurodyti 1897 m. vykusį pirmąjį visuotinį caro Rusijos gyventojų surašymą. Jame visiškai nerasime duomenų, kuriais remiantis galėtume spręsti apie natūraliąją etninę asimiliaciją, o pateikiami duomenys apie atskirų tautybių gyventojų statistiką daugelio šio surašymo analitikų pripažįstami kaip nepatikimi. Tai yra ne vien tik surašymo organizavimo metodikos, bet ir tam tikrų politinių išskaičiavimų klausimai¹⁵.

1897 m. gyventojų surašymas (kaip ir XX a. pirmosios pusės Lenkijos vykdyti gyventojų surašymai) tautybių statistikos vaizdą iškreipia jau vien dėl to, kad laikytasi principo apie asmens etninę priklausomybę spręsti pagal jų kalbą, tačiau nesivarginta tai nustatyti pagal jų savimonę arba, kitaip sakant, pagal pačių gyventojų apsisprendimą, kuo esama. Nes, kaip žinome, ta pačia kalba gali kalbėti skirtingų tautybių atstovai, o vieni tos pačios tautos atstovai gali kalbėti viena, kiti – kita kalba.

Be to, pavyzdžiui, pirmojo caro Rusijos gyventojų surašymo organizatoriai, jau paleidus veikti milžinišką surašymo organizaciją, pastebėjo, kad surašinėtojai, pildydami skiltį „*rodnoj jazyk*“, patenka į keblią padėtį ne tik susidūrę su tautiškai mišrių šeimų nariais, bet ir apskritai dažnoje šeimoje, esančioje dvikalbiškumo arba trikalbiškumo išplitimo platuose. Todėl buvo skubiai parengta instrukcija, kurioje nurodyta gimtąja kalba laikyti tą, kuri apklausiamajam asmeniui atrodo artimiausia. Tačiau tai nuo etnodemografinių išskraipymų irgi neapsaugojo, nes trikalbiškumo platuose, kur daugybė gyventojų jau neblogai mokėjo rusų, „paprastąją“ arba kitur – lenkų ir lietuvių kalbas, kartu neturėjo ir nusistovėjusios tautinės savimonės. Asmenys, kuriems buvo vienodai artimos dvi arba trys kalbos, į klausimą, kuri kalba jiems artimiausia, dažnai neturėjo ką atsakyti. Todėl galutinį žodį dažniausiai tardavo rusų tautybės surašinėtojai.

¹⁵ Caro Rusija čia nėra jokia išimtis. „Keista“ statistikos duomenų etniškumo klausimais kaupimo tvarka moderniojo nacionalizmo klestėjimo epochoje pasižymėjo kone visos valstybės, turinčios gausių tautinių mažumų, juo labiau, jeigu tos mažumos etnopolitiniu požiūriu atrodo joms problemiškos. Antai duomenų apie etninę asimiliaciją veltui ieškotume ir prieškarinės Lenkijos oficialiojoje statistikoje. Sovietų Sąjunga niekur neskelbė duomenų nei apie atskirų tautybių, nei apskritai apie tarprespublikinę gyventojų migraciją. Esama tam tikro pagrindo manyti, kad lietuvių savivaldybės, vykdydžiusios 1942 m. nacistinės Vokietijos sumanytą gyventojų surašymą, kai kuriose Rytų Lietuvos vietovėse svyruojant atskiriems gyventojams dėl savo tautinio apsisprendimo, yra kiek padidinusios lietuvių tautybės gyventojų skaičių, ir jų procentas kai kuriose vietovėse buvo neįprastai didelis.

Savo dėmesį į caro Rusijos gyventojų pirmojo surašymo duomenų patikimumo analizę tyrinėtojai atkreipė tik XX a. viduryje. Čia pirmiausia minėtinas statistikos specialistas Albinas Rimka¹⁶. Nuodugniai išstudijavęs minėto surašymo duomenis, jis priėjo prie išvados, kad Vilniaus gubernijos statistikos komitetas gyventojus beveik idealiai tiksliai suskaičiavo, tačiau dėl etninių požymių nesukonkretinimo, o gal ir dėl politinio kryptingumo gyventojų tautinę struktūrą gerokai iškreipė: lenkų ir lietuvių skaičių sumažino, o rusų ir gudų – padidino. Dėl bendrojo gyventojų skaičiaus apskaitos jokių priekaištų 1897 m. gyventojų surašymui neturėjo ir gyventojų geografijos specialistas Petras Gaučas¹⁷, ir istorikas Bronius Makauskas¹⁸, tačiau abu taip pat mano, kad minėtųjų tautybių statistika yra iškraipyta.

Tiesa, XIX a. pabaigoje dar buvo sunku objektyviai nustatyti tautybę, tas sunkumas buvo būdingas daugeliui šalių. Yra paplitusios dvi tautybės fiksavimo sampratos: 1) socialinė-psichologinė (subjektyvi, pagal pareikštą savimonę); 2) genetinė – kokios tautybės tėvai, seneliai, proseneliai, tokios tautybės ir palikuonys. Pastaroji samprata konfliktuoja su tautine asimiliacija ir konsolidacija, nes jos laikantis tenka tam tikros tautos atstovais pripažinti ir tuos individus, kurie patys ir net jų tėvai ar net seneliai nebemoka (nemokėjo) tos tautos kalbos, visiškai nepažįsta tos tautos kultūros ar net ją bjaurisi, kartais būna net priešišškai nusiteikę prieš savo protėvių tautą, nes save tapatina su kita tauta. Tačiau konfliktuoti su asimiliacija ir konsolidacija gali ir pirmasis principas, jeigu tautybės kriterijumi imama ne etnonimu išreikšta savimonė, o kalba.

Be abejo, čia daug reikšmės turi ir tai, kad caro Rusija smarkiai vėlavo įsijungti į modernųjį nacionalizmą. Visuomenėje dar vyravo iš baudžiavinės sistemos atėjusi politinės (luominės) tautos samprata, ir imperijoje gyvenančios etninės bendruomenės vis dar buvo suprantamos ir oficialiai vadinamos gentimis (*plemena*). Pagal savimonę ir etnonimą, o ne vien pagal kalbą nustatoma etninė priklausomybė, suprantama, būtų konfliktavusi su pačia etninės bendruomenės samprata. Tačiau tokios etniškumo definicijos XIX a. pabaigoje veikiau gyvavo caro valdininkų galvose, imperinėje doktrinoje ir vidaus politikos nuostatose. Carizmas stengėsi užmerkti akis prieš visuomenėje vykstančius procesus. Antai vakarinėse gubernijose gyvenusios tautos tuo metu nedviprasmiškai buvo įžengusios į vadinamojo moderniojo nacionalizmo ir tautų/nacijų tapsmo laikotarpį, o šių gubernijų gubernatoriai, kaip ir aukštieji žandarų viršinin-

¹⁶ A. Rimka, Vilniaus krašto tautybių statistika, *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 276, b. 329, l. 38–91.

¹⁷ P. Gaučas, min. str., p. 72–73.

¹⁸ B. Makauskas, *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, Vilnius, 1991, p. 14.

kai, savo kasmet rašomose „nuolankiausiose ataskaitose“ Peterburgui prasidėjusius tautinius sąjūdžius ir toliau stengėsi apibūdinti kaip atskirų „gaivalų“, „maištininkų“ ar jų grupių ardomąją veiklą. Tiesa, turime pripažinti ir tai, kad tuo pačiu metu kituose imperijos regionuose (Kaukaze, Vidurinėje Azijoje, Pavolgyje) etninės konsolidacijos procesai atrodė visai kitaip negu vakarinėse gubernijose.

Būtent dėl tuometinės Rusijos visuomenės struktūros bei imperijos vidaus sąrangos vien tik kalbinio principo etniškumui nustatyti caro administracijai nekludė laikytis net tai, kad daugelis Vakarų Europos šalių jau tuo metu laikėsi etnonimu išreikšto savimonės principo. Politinės buhalterijos buvimą per 1897 m. gyventojų surašymą pripažino net sovietinio laikotarpio rusų mokslininkai. Štai vienas iš jų – A.Gozulovas rašo: „1897 m. gyventojų surašymas apėjo šį klausimą (tautybės. – P.K.). Tai lėmė pirmiausia baimė, kad Rusijoje nepasireikštų išcentrinės nacionalinės jėgos ir bandymai nuslėpti duomenis apie kiekvienos tautybės skaičių“¹⁹.

Kintančios etniškumo bei etninių bendruomenių sampratos kontekste juo labiau prasilenkiantys su moksliniu gyventojų surašymų organizavimu atrodo XX a. pirmojoje pusėje atlikti kaizerinės Vokietijos ir Lenkijos valstybės organizuoti gyventojų surašymai, apėmę ir buvusiąją Vilniaus guberniją. O 1916 m. vokiečių okupacinės valdžios suorganizuotas ir vokiečių kareivių, daugiausiai lenkų tautybės, atliktas gyventojų surašymas, kaip ir 1919 m. lenkų valdžios atliktas surašymas, jokioms rimtesnėms etninės asimiliacijos studijoms negalėtų patarnauti dar ir todėl, kad atlikti vykstant karo veiksmams. Tarptautinė teisė bei statistikos mokslas tokiomis sąlygomis atliktus gyventojų surašymus vertina kaip niekinius. Abiem minėtais atvejais (1916 ir 1919 m.) valdžios, matydamos, kad gavo absurdiškas etnodemografinių duomenų sumas, pačios nutarė tų duomenų nespausdinti ar kitaip paskelbti. Na, o J.Rozvadovskio ir A.Chominskio paskelbti etnografiniai žemėlapiai vėlgi pirmiausiai teikia duomenis apie kalbų, o ne etninės savimonės kaitą. Tai labai panašūs, tačiau toli gražu ne identiški dalykai. Todėl nei keistu, nei nelogišku negalime pavadinti B.Makausko teiginio, kad XX a. pradžioje lietuvių asimiliacija Vilniaus krašte sustojo²⁰, juolab kad apie 1920–1939 m. laikotarpio asimiliaciją jis toliau nekalba. Tai galima suprasti, nes apie tai nėra jokių statistinių duomenų. O kas tie šaltiniai, kuriais remdamasis jis galėjo aiškiai pasakyti, kad natūrali lietuvių etninė asimiliacija Lenkijos valdomame Vilniaus krašte buvo?

Žinoma, tai, kad asimiliacijos nebuvo, sugestionuoja ir visuotinai žinomas susitelkusios, gana apsišvietusios lietuvių bendruomenės priešini-

¹⁹ А. Гозулов, *Переписи населения земного шара*, Москва, 1970, p. 87.

²⁰ B. Makauskas, *min. veik.*, p.15.

masis ne tik prievartinei, bet ir natūraliajai asimiliacijai. Čia verta prisiminti Vilniaus krašto lietuvių poetės Onos Miciūtės publikaciją, kad lietuviai, sukūrę tautiškai mišrias šeimas, izoliuojami nuo savo tautinės bendruomenės (taigi savotiškai ekskomunikuojami)²¹. Ar daug kas galėjo ryžtis tokiems išbandymams? Tai, kad tuo metu vietos lietuviams reikėjo įsitvirtinti gyvenime, prisitaikyti, sutvarkyti nuosavybės reikalus, leisti vaikus į mokslą, kai kada vertė juos nepaisyti kai kurių savo bendruomenės nuostatų. Tačiau kiek vieni ar kiti reiškiniai buvo paplitę, kokį tai turėjo poveikį lietuvių bendruomenės asimiliaciniam atsparumui, atskirai nėra tyrinėta.

Kad XX a. pradžioje natūralioji lietuvių asimiliacija dar nebuvo sustojusi, patvirtina ir H. Turskos tyrinėjimai. Veikale „Apie lenkų kalbos plotų Vilniaus krašte atsiradimą“ ji teigia, kad XX a. pirmaisiais dešimtmečiais etninė asimiliacija regione buvo XIX a. vykusio revoliucinio (t.y. audringo. – P.K.) asimiliacinio proceso baigiamoji stadija. Tik XX a., kaip teigia ši autorė, lenkiškoji asimiliacija jau smarkiau įsisuko į gudų bendruomenę, nes XIX a. pabaigoje gudų asimiliacijos buvusi tik užuomazga²². Panašų asimiliacinio proceso vyksmą patvirtina ir tuo metu Vilniaus gubernatoriaus rašyta „Nuolankiausiaji ataskaita apie Vilniaus gubernijos būklę 1909 metais“. Ji suteikia mums svarbių duomenų apie etninių procesų būklę kaip tik XX a. pirmajame dešimtmetyje. Ataskaitoje rašoma: „Valstiečių žemėvalda, tiek skirtinė, tiek bendruomeninė, Vileikos, Dysnos ir Ašmenos apskrityse sutelkta daugiausia baltarusių rankose; Švenčionių ir Trakų – jie užleidžia pirmąją vietą lietuviams, o dėl Vilniaus apskrities, tai joje apsigyvenę baltarusiai tiek sulenkėjo, kad Vilniaus apskrities tyrimo apklausos lapuose mirga nuorodos apie lenkų tautybę, kurios tarp Vilniaus apskrities gubernijos valstiečių iš tikrųjų nėra“²³.

Nepaisant ataskaitai būdingos tendencingos politinės padėties interpretacijos, etnodemografinę situaciją ji parodo beveik taip pat, kaip ir 1890 m. Vilniaus gubernijos bajorų vado grafo Adomo Pliaterio surinktus duomenis apibendrinęs ir paskelbęs Anonimas²⁴ bei pagal šiuos apibendrintus duomenis sudaręs Vilniaus gubernijos lietuvių kalbos paplitimo žemėlapių lenkų kalbininkas Janas Rozvadovskis²⁵. Iš Vilniaus gubernato-

²¹ O. Miciūtė, Lietuviškoji šeima Vilniaus krašte, *Moteris ir pasaulis*, 1938, Nr. 10, p. 4.

²² H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Vilnius, 1995, p. 130.

²³ *Всеподданейший отчет о состоянии Виленской губернии за 1909 год*, Вильно, 1910, p. 2.

²⁴ Anonim, Obszar języka litewskiego w gubernii Wileńskiej, *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*, Kraków, 1898, t. 3, dz. 2, p. 1–72. (Literatūroje kartais nurodoma, kad tai atliko Anonimo slapyvardžiu pasirašęs lenkų kalbininkas Janas Rozvadovskis. Žr.: P. Gaučas, min. str., p. 85).

²⁵ J. Rozvadowski, Mapa języka litewskiego w gubernii Wileńskiej, *Materiały i prace Komisji językowej akademii umiejętności w Krakowie*, Kraków, 1904, t. 1.

riaus ataskaitos matyti, kad Vileikos, Dysnos, Ašmenos apskritys jau tuo metu buvo iš esmės sugudėjusios, o Trakų ir Švenčionių – lietuviškos. Vilniaus apskrityje, kaip pereinamojoje geografiniu požiūriu terpėje, tuo metu kaip tik vyko etnis „jėgų persiskirstymas“, t.y. prasidėjo procesas, kuris jau buvo įvykęs į rytus nuo jos. Tai tas pats H.Turskos minimas procesas, kai lietuvių etninė asimiliacija rytinėje Vilnijos dalyje baigiasi, o gudų lenkėjimas tik prasideda.

Reikia manyti, kad caro pareigūnai XX a. 1-ajame dešimtmetyje susidarantią naują etnodemografinę padėtį galėjo neblogai palyginti su prieš keletą dešimtmečių buvusia padėtimi. Būdami ne tik dideli rusofilai, bet ir stačiatikybės misionieriai, suprantama, jie negalėjo vienodai vertinti lietuvių gudėjimo ir sugudėjusių gyventojų lenkėjimo. Į pastarąjį procesą jie jau žiūrėjo su dideliu širdies skausmu, todėl stengėsi suteikti gudų amžinumo klausimui Vilniaus apskrityje teorinį pagrindimą.

Aptariamoje ataskaitoje itin įdomus yra tvirtinimas, kad Vilniaus gubernijoje matomos stiprios separatistinės lietuvių tendencijos²⁶. Taigi ši ataskaita – autentiškas anų laikų dokumentas, rodantis, kad XIX a. pabaigoje prasidėjęs lietuvių tautinis atgimimas XX a. 1-ajame dešimtmetyje buvo gerai jaučiamas ir tuometinėje Vilniaus gubernijoje. Etninių lietuvių bendruomenė nuo Baltijos jūros iki Vilniaus gubernijos imtinai aiškiai demonstravo nenorą būti nei unifikuotais Rusijos imperijos valdiniais, nei tapatintis su lenkais. Nors, tiesa, būtent Vilniaus gubernijoje daliai etninių lietuvių lenkybė, kaip kultūrinė alternatyva, dar egzistavo ir prasidėjęs lietuvių tautiniam atgimimui, o Kauno, Kuršo gubernijose ir Suvalkų gubernijos monoetniškose lietuviškose apskrityse dėl daugybės specifinių sąlygų nuo lenkybės jau buvo energingai atsiribojama²⁷.

Karčiai apgailestaudamas dėl didžiarusių kultūrinio vegetavimo, gubernatorius D.Liubimovas nurodo, kad Vilniuje rengiamos tik lenkiškos ir lietuviškos parodos, o rusiškų nėra²⁸. Tačiau „lietuviškąjį separatizmą“ atspindėjo ne tik parodos, bet ir etninių principu steigiamos lietuvių kultūros bei mokslo draugijos, knygynai, laikraščiai, knygų, kalendorių leidyba, meno saviveiklos kolektyvai ir kt. Tai rodė, kad lietuviai išeina į areną ne tik kaip geografiškai susitelkusi etnodemografinė, bet ir kaip apsisprendusi etnokultūrinė bendruomenė. Nėra jokios abejonės, kad toks tautinis pakilimas stiprino lietuvių savimonę ir stabdė jų natūraliąją asimiliaciją. Nors gerai žinoma ir tai, kad Rytų Lietuvoje lietuvių tautinio atgimimo tempas ir mastas XX a. pradžioje buvo kur kas menkesni negu, tarkime, Užnemunėje. Be to, aktyvi lietuviška veikla buvo jaučiama tik

²⁶ *Всеподданейший отчет...*, p. 13.

²⁷ Plačiau apie tai žr.: B. Kuzmickas, *Tautos kultūros savimonė*, Vilnius, 1989, p. 88–160.

²⁸ *Всеподданейший отчет...*, p. 15.

Vilniaus mieste ir kai kuriose periferinėse Vilniaus gubernijos vietovėse. Daugelyje smarkiai suslavėjusių vietovių beveik jokios lietuviškos veiklos nebuvo, ir lietuvių asimiliacijos procesas vyko toliau.

Po Pirmojo pasaulinio karo buvusią Vilniaus guberniją įjungus į Lenkijos sudėtį, vėl susiklostė kitokios politinės realijos, kai lenkiškasis etnosas tapo viešpatuojančiu ne tik politiniame, kultūriniame gyvenime, bet didele dalimi ir ekonomikoje. Ne tik objektyvios tautinių mažumų natūraliosios asimiliacijos sąlygos, bet ir istorikų plačiai aprašytos „retorsijos“ prieš lietuvius tuo laikotarpiu sukūrė kiekybiškai naujas lietuvių tautinės asimiliacijos sąlygas.

Vis dėlto, nepaisant didelės mokslo ir administracinės vadybos pažangos, kuri XX a. pirmojoje pusėje daugiau ar mažiau palietė visas Europos šalis, gyventojų surašinėjimo bendrųjų principų tuo metu dar nebuvo laikomasi²⁹. Prieškarinė Lenkija po trumpo blaškymosi galiausiai apsisprendė tęsti buvusių dviejų imperijų – carinės Rusijos ir Austrijos–Vengrijos – etnodemografinių duomenų fiksavimo praktiką: piliečių etninę priklausomybę nustatinėti pagal kalbą. Per 1921 m. Lenkijos gyventojų surašymą ji fiksavo surašomų gyventojų tautybę ir tikyba (taigi darė taip pat, kaip ir 1923 m. Lietuva bei visos kitos Europos valstybės). O 1931 m., vykdydama antrąjį visuotinį gyventojų surašymą, Lenkijos valdžia oficialiojoje, viešam naudojimui skirtoje surašymo medžiagoje tautybės požymio nebenurodė, liko tikybos ir vietoj tautybės – kalbos požymis (*język ojczysty* – gimtoji kalba).

Tiesa, 1931 m. gyventojų surašymo modelis buvo tik šalies politinėje opinijoje išsigalėjusių nuostatų tautinių mažumų klausimais įtvirtinimas. Jau iki tol, 1925–1926 m. Lenkijos religinių tikėjimų ir viešojo švietimo ministerijos organizuotame daliniame gyventojų surašyme organizatoriai buvo apsisprendę gyventojų etninio skirstymo kriterijais rinktis tikyba ir kalbą. Tokio paties principo Lenkijos valdžia laikėsi ir leisdama savąjį „*Rocznik statystyczny Wilna*“. Maža to, oficialiojoje 1931 m. surašymo medžiagoje nerandame jokių faktų apie „tuteišių“, arba „paprastosios“, kalbos buvimą.

Kaip žinome, tautybė ir gimtoji kalba ne visada sutampa, o teritorijoje, kur vyksta intensyvūs etniniai procesai, nesutampa dažnai. Vilniaus gubernija (vėliau – Vilniaus vaivadija, Vilniaus kraštas) XIX a. antrojoje–XX a. pirmojoje pusėje kaip tik buvo teritorija, kurioje etniniai procesai vyko labai intensyviai. Todėl iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad Lenkijos valdžia nekreipė į tai jokio dėmesio ir žengė žingsnį atgal, prie

²⁹ С. Брук, В. Кабузан, Об источниках по исторической демографии Европы XVIII–XX в.в., *Историческая демография: проблемы, суждения, задачи*, Москва, 1980, р. 150–162.

1897 m. gyventojų surašymo tvarkos. Vis dėlto įvairūs šaltiniai rodo, kad Lenkijos valdžia etninius procesus rytinėse ir šiaurinėse savo vaivadijose gerai suvokė, žinojo tikrąjį lietuvių, „tuteišių“, kitų tautinių mažumų skaičių, taip pat kiek žmonių kalba „paprastąja“ kalba. Tačiau mūsų dienų terminais kalbant, ji taikė „dvigubą buhalteriją“: viena, oficialioji, buvo skirta viešajam vartojimui, ir kita, slapta, skirta tarnybiniam vartojimui.

Kad buvo būtent taip, rodo tas faktas, jog tuometinės Lenkijos valdžia rengdavo ir tik tarnybiniam naudojimui skirtus demografinius žinytus. 1939 m. Varšuvoje su grifu „poufnie“ (slaptai) išleista Juzefo Zarembos parengta statistinė Naugarduko vaivadijos studija³⁰. Joje esantys duomenys labai praverčia procesų lyginamajai analizei gretimoje Vilniaus vaivadijoje. Studijoje pateikta statistinių duomenų apie gyventojų pasiskirstymą tautybėmis, tarp jų ir apie „tuteišius“, pareikšta samprotavimų apie juos.

Šioje slaptojoje studijoje rašoma, kad lenkai, pagal 1931 m. gyventojų surašymo duomenis, Naugarduko vaivadijoje sudarė 52,4% visų gyventojų, gudai – 39,1%, žydai – 7,3%, kiti – 1,2%. Lietuviai tarp „kitų“ – 0,2% nuo bendro visos vaivadijos gyventojų skaičiaus³¹. Iš 2499 vaivadijoje suskaičiuotų lietuvių Lydos apskrityje gyveno 2391 ir sudarė 1,3% šios apskrities gyventojų³². Taigi J. Zarembos studijoje išskirti ir lietuviai, o oficialiojoje statistikoje jie yra paskendę skiltyje „kiti“. Joje yra ir autoriaus sudaryta gyventojų statistikos lentelė, kur palyginami 1921 ir 1931 m. surašymų duomenys. Iš jos matyti, kad absoliučiais skaičiais vaivadijoje gerokai padaugėjo visų tautybių gyventojų, bet lyginamoji dalis (nuošimtis) bendrame skaičiuje padidėjo tik gudų, žydų ir „kitų“, tuo tarpu lenkų nuo 54,0% (1921m.) sumažėjo iki 52,4% (1931m.). Apie lietuvių skaičiaus ir nuošimčio padidėjimą ar sumažėjimą iš ten esančios lentelės duomenų spręsti negalima, nes 1921 m. duomenys visai nepateikti.

Atsižvelgiant į tai, kad 1921–1931 m. Naugarduko apskrityje natūralus gyventojų prieaugis 1000-čiai gyventojų buvo 26,3³³ ir į tai, kad tarp reemigrantų (daugiausiai iš Rusijos) lenkų santykiškai buvo kur kas daugiau negu kitų tautybių gyventojų, visiškai neįtikėtinas yra toks didelis tautinių mažumų lyginamosios dalies padidėjimas. Tačiau visiškai tikėtinas yra nuosaikus lenkų padaugėjimas per dešimtmetį (padaugėjo 26,5%, palyginti su 1921 m. buvusiu skaičiumi). 1931 m. surašyme aptiktas didokas tautinių mažumų prieaugis leidžia daryti prielaidą apie tam tikrą

³⁰ J. Zaremba, *Stosunki narodowościowe w województwie Nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego*, Warszawa, 1939.

³¹ Ten pat, p. 107.

³² Ten pat.

³³ Ten pat, p. 48.

1921 m. surašymo duomenų nekorektiškumą, gal ir falsifikavimą, bet kartu ir sąžiningiau atliktą 1931 m. gyventojų surašymą.

Statistikoje korektiškumo apie lietuvius galbūt pritrūko todėl, kad surašyme, vykusiame tuoj po L. Želigovskio agresijos, lietuvių tautybė „Vidurio Lietuvoje“ buvo kategoriškai nepripažįstama³⁴. Galbūt asmeninio saugumo sumetimais daugelis lietuvių nutarė ir patys geriau pabūti „lenkais“. Pačių negausiausių tautinių mažumų pagausėjimas dėl natūralaus priaugio ir daugiau negu dvigubai mažesnis valdančiosios nacijos atstovų pagausėjimas viso labo buvo tik tam tikras 1921 m. politinės aritmetikos klaidų pataisymas, pastebėjus, kad 1921 m. surašymo duomenų neverta net skelbti, nes jie niekam neatrodys patikimi.

Kita priežastis, kodėl leidinys „Tautiniai santykiai Naugarduko vaivadijoje...“ buvo „pasmerktas“ tapti slaptu tarnybiniu, veikiausiai buvo tariamoji „tuteišių“ problema. Kaip žinome, taip save suvokiančios bendruomenės susiformavimas, jos kalba, apskritai etnokultūrinės ypatybės buvo aktyviai aptariamose prieškarinės Lenkijos istoriografijoje. O valdantieji sluoksniai, atrodo, tuo klausimu laikėsi nuostatos: apie žmonių, turinčių „tuteišių“ savimonę, reikia žinoti kuo daugiau, bet jų egzistavimo oficialiai nepripažinti. J.Zarembos leidinyje duomenys apie „tuteišius“ buvo gana imponuojantys. Čia taip pat pripažįstama, kad yra tokia „tuteišių“, arba „paprastoji“, kalba, kurią „<...> kasdieniniame gyvenime vartoja gudai, dauguma lenkų, lietuvių, totorių ir net tam tikras nuosimtis žydų“³⁵.

Tiesa, iš šio slapto J.Zarembos veikalo neaišku, ar autorius, pripažindamas „tuteišių“ kalbą, sąmoningai ignoravo jų etnonimą, ar dėl etniškumo požymių susipynimo giminiškose populiacijose tokį etnonimą iš tiesų sunku buvo įvardyti. Nes, pavyzdžiui, iš tolesnio teksto aiškėja, kad autorius linkęs manyti, jog egzistuoja ne tik tokia kalba, bet ir žmonės su „tuteišio“ savivardžiu³⁶. Antai jis rašo, kad „tuteišius“ sunku suskaičiuoti, nes tam trūksta tinkamos medžiagos³⁷. Nurodoma, kad daugiausia „tuteišių“ yra tarp katalikų tikėjimą išpažįstančių gudų. Jis mano, jog Naugarduko vaivadijoje esama 40–50 tūkstančių „tuteišių“³⁸.

Minimoje studijoje apie Naugarduko vaivadijos gyventojus pateikta ir etnografinių žemėlapių. Juose gerai matyti, kad iš visų vaivadijos vie-

³⁴ Tokios pozicijos Lenkijos valdžia nutarė laikytis veikiausiai dar ir dėl to, kad 1921 m. surašymo duomenimis stengtasi paremti dar tendencingesnį 1916 m. vokiečių okupacinės valdžios organizuoto ir lenkų surašinėtojų vykdyto surašymo „legitimumą“.

³⁵ J. Zaremba, min. veik., p. 104–105.

³⁶ Prieškarinėje lenkų literatūroje aptinkama dvejopa „vietinės“ kalbos arba „vietinių“ žmonių savivardžio rašyba: *tutejsi* ir *tutejszi*.

³⁷ J. Zaremba, min. veik., p. 164.

³⁸ Ten pat.

tovių daugiausiai „tuteišių“ yra Lydos apskrityje (taigi ten pat, kur tirščiau gyvenama ir lietuvių). Valsčiai, kuriuose daugiausiai gyvenama „tuteišių“, buvo šie: Benekainys, Žirmūnai, Rodūnia, Bielica, Bialoruda. Kitose apskrityse „tuteišiai“ išsidėstę retesniais anklavais. Ščiučino, Stolbcų, Baranovičių apskrityse „tuteišių“ anklavų mažiau, jie mažesni, mažesnis ir „tuteišių“ tankis juose.

Etnografiniuose žemėlapiuose ne mažiau intriguojantis dalykas yra ir tai, kad lietuviškai kalbančių gyventojų išsidėstymas atitinka gudų katalikų išsidėstymą. Pavyzdžiui, lietuvių tirščiausiai gyvenama Rodūnios valsčiuje (5–7,2 % visų gyventojų), ten pat daugiausiai yra gudų katalikų (per 75% visų to valsčiaus gudų). Varanavo valsčiuje lietuvių įvairiose vietovėse yra nuo 1 iki 4,9%, gudų katalikų – 75%. Žirmūnų valsčiuje lietuvių yra beveik 2,9%, gudų katalikų – 50–75%. Taigi ir vieni, ir kiti daugiausiai susitelkę vakarinėje vaivadijos dalyje (Lydos apskrityje) palei 1920 m. Sovietų Rusijos pripažintos Lietuvai teritorijos sieną. Pietiniame ir rytiniame vaivadijos pakraštyje lietuvių nebėra. Ten labai mažai ir gudų katalikų (0,1–4,9 %).

Traukia dėmesį ir tai, kad keliose ryčiau esančiose vaivadijos vietovėse lenkai fiksuoja dar gyvenant lietuvius, ir šalia tų vietovių visada būna gudų katalikų anklavas. Tokia padėtis fiksuojama Bokštų ir Nalibokų valsčiuose ir greta jų. Einant toliau nuo šių anklavų bet kuria kryptimi, lietuvių jau nebėra, labai mažai ir gudų katalikų (0,41–4,9%). Dar įdomiau, kad „tuteišių“, kaip ir lietuvių, gyvenamos vietos sutampa su gudų katalikų gyvenamomis vietomis³⁹. Ne mažiau įdomu ir tai, kad Eišiškių valsčiuje lietuvių tankis žemėlapyje pavaizduotas didžiausias, bet ten „tuteišių“ kiek mažiau negu gretimuose, labiau į vakarus nutolusiuose Lydos apskrities valsčiuose. Žiūrint į žemėlapius susidaro įspūdis, tarytum lietuviai ir „tuteišiai“ iš rytinių vaivadijos apskričių išsikėlę, palikdami ten pavienius savo atstovus, tik lietuviai nusikėlę gyventi kiek toliau į vakarus, o „tuteišiai“ nuo jų truputį atsilikę rytuose. Etnologams ir kalbininkams, turintiems daugybę pavyzdžių apie etninių procesų dinamiką daugelio tautų etninių teritorijų paribiuose, minėtieji Naugarduko vaivadijos reiškiniai neleidžia kalbėti apie nieką kita, kaip tik apie asimiliacinių procesų slinktį iš rytų į vakarus.

Ar buvo parengta ir išspausdinta panaši slapta studija apie Vilniaus vaivadijos gyventojus, mums nėra žinoma. Tačiau vienu ar kitu atveju galima drąsiai manyti, kad tokie patys procesai turėjo vykti ir gretimoje, tai pačiai valstybei priklausančioje vaivadijoje, nes jos gyventojų tautinė struktūra daug kuo buvo panaši. Studijoje aprašyta Naugarduko vaiva-

³⁹ Ten pat, p. 163–164.

dijos padėtis yra pakankamas argumentas kalbėti apie H. Turskos aprašytą XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje vykusių etninių procesų tąšą XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Tai lietuvių slavėjimas etapais.

Pateiktieji statistikos ir kartografiniai duomenys leidžia manyti, kad XX a. ketvirtajame dešimtmetyje vienaip asimiliavosi gyventojai, turintys „tuteišio“ savimonę, kitaip – lietuviai, kurie buvo tvirtai apsisprendę deklaruoti savo lietuviškąją tapatybę ir teikti jai prioritetą tarp kelių galimų tapatybės pasirinkimų: gudiškumo, lenkiškumo, rusiškumo. Nėra abejonės, kad tarp tvirtai apsisprendusiųjų pasipriešinimas asimiliacijai turėjo būti stipriausias. Tuo tarpu seniau pradėjęsij slysti į asimiliacinį katilą, slavėjo sparčiai ir tarp tvirtai apsisprendusių lietuvių bei „tuteišių“ XX a. ketvirtajame dešimtmetyje jau buvo gana ryški riba.

Turėdami šiuos, tegul ir gana prieštarungus statistikos duomenis, galime pereiti prie kito svarbaus klausimo: ar Lenkijos valdomame Vilniaus krašte natūraliai asimiliavosi gyventojai, gimtąja kalba pripažįstantys lietuvių kalbą, nedviprasmiškai apsisprendę būti lietuviais? Vėl pabandykime atsakyti į šį klausimą, stebėdami, kaip kito Vilniaus krašte gyvenusių lietuvių skaičius ir kiek tai galėjo būti susiję su natūraliu gyventojų prieaugiu, kiek su asimiliacija. Kaip minėta, Lenkijos statistikoje jokių tiesioginių duomenų tuo klausimu nerasime. Todėl pirmiausia paanalizuokime dvi skirtingas lietuvių tautybės gyventojų skaičiaus grupes. Oficialiojoje statistikoje randame tokius duomenis apie Lietuvių skaičių Vilniaus mieste 1916m. – 3699 (2,63 % gyventojų), 1919 m. – 2900 (2,23 %), 1918m. – 1445 (0,86 %), 1931 m. – 1579 (0,81 %) ⁴⁰. Taigi, net atsižvelgdami į labai tikėtiną lietuvių skaičiaus sumažinimą visais metais, vis tiek negalime teigti kokio nors lietuvių skaičiaus daugėjimo ir labiau galime kalbėti apie mažėjimą. Nepaisant to, kad, to paties lenkų statistikos šaltinio duomenimis, lietuvių iš Vilniaus XX a. 3-iajame dešimtmetyje vidutiniškai kasmet išvykdavo apie 700, atvykdavo – 800 ⁴¹.

Natūraliosios gyventojų asimiliacijos studijoms kaip baziniai duomenys labai patarnauja du neoficialūs gyventojų statistikos šaltiniai, kurie atrodo visiškai įtikėtini. Juos savo knygoje „Vilnijos lietuviai 1920–1939 m.“ pateikia Lenkijos istorikas B. Makauskas ⁴². Ten rašoma, kad 1925 m. laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto pavedimu Lenkijoje (Vilnijoje ir Suvalkų apskrityje) buvo atliktas slaptas lietuvių surašymas (tiksliau – suskaičiavimas). Duomenis rinko lietuviai inteligentai. Surašinėjimas parodė, kad nurodytos Lenkijos teritorijos kaimuose gyvena 200 000

⁴⁰ *Rocznik statystyczny Wilna. 1937 r.*, Wilno, 1939, p. 9.

⁴¹ *Rocznik statystyczny Wilna. 1921–1928 r.*, Wilno, 1930, p. 19.

⁴² B. Makauskas, *min. veik.*, p. 19–20.

lietuvių⁴³. Tačiau, kaip nurodo B.Makauskas, ne iš visų surašinėtojų buvo gauti atsakymai⁴⁴. Jeigu atsižvelgsime į tam tikrą „nubyrėjimą“ dėl to, kad kai kurie surašinėtojai nepateikė duomenų, ir pridėsime lietuvius, gyvenusius miestuose (daugumos kurių slapta veikę surašinėtojai saviveiklininkai negalėjo suskaičiuoti), prie 200 000 reikės pridėti gal kokius 50 000 lietuvių. B.Makausko atliktos analizės duomenimis, tuo metu Suvalkų apskrityje gyveno apie 17 000–18 000 lietuvių⁴⁵. Taigi Vilniuje (kartu su miestais), šiaip ar taip, turėjo būti kiek daugiau negu 200 000 lietuvių.

Tai, kad šie duomenys galėjo būti artimi faktinei padėčiai, patvirtina kitas neoficialus, bet jau lenkų parengtas šaltinis. 1939 m., taigi praėjus 14 metų po inteligentų atlikto etninių lietuvių suskaičiavimo, lenkų spaudoje pasirodė informacija apie Vilniaus vaivadijos gyventojų tautinę sudėtį: 68 % lenkų, 18 % lietuvių ir 14 % kitų tautybių gyventojų⁴⁶. B.Makausko skaičiavimu, tie 18% lietuvių buvo 220 000 asmenų⁴⁷. Šis istorikas, beje, surado archyvuose ir tuometinio Lenkijos pasiuntinio Lietuvoje Franciszeko Charwato slaptą laišką savo Užsienio reikalų ministerijai, kuriame tuos duomenis pasiuntinys pavadino neatsargiais, pripažino, kad tai iš tiesų Vilnijos duomenys be Suvalkų krašto. Kartu jis įspėjo ministeriją, kad neskelbtų šių duomenų (matyt, turima galvoje nepripažinti oficialiais), nes jie gali pakenkti Lenkijos valstybės interesams⁴⁸.

Taigi jeigu paskelbtuosius duomenis laikysime netgi tik daugmaž tiksliais ir patikimais, paaiškinimo jau vis tiek reikės visai kitam klausimui: kodėl per keturiolika metų lietuvių skaičius nei sumažėjo, nei padaugėjo arba padaugėjo labai nedaug? Taip atsitinka, kai tautos, šalies arba apskritai kokios nors gyventojų populiacijos natūralus gyventojų prieaugis būna nulinis arba tik truputį didesnis už nulinį. Arba kai ta populiacija yra asimiliuojama. Tad kuris iš paminėtų veiksnių labiausiai paveikė tuometinę lietuvių bendruomenę?

Norint atsakyti į šį klausimą, pirmiausiai tenka išsiaiškinti, koks apskritai buvo natūralus gyventojų prieaugis tuometinėje Lenkijoje ir koks lietuvių atskirai? S.L.Zaleskis 1920 m. prancūzų kalba išleistoje knygoje „Lenkijos visuotinė demografija“ nurodo, kad 1918 m. Vilniaus gubernijoje natūralus gyventojų prieaugis buvo 12,1, Kauno gubernijoje – 8,0⁴⁹, katalikų Vilniaus mieste – 12,8, katalikų Kaune – 5,1 (1000-čiai gyvento-

⁴³ Ten pat, p. 19.

⁴⁴ Ten pat.

⁴⁵ Ten pat, p. 20.

⁴⁶ Ten pat.

⁴⁷ Ten pat.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ S.L. Zaleski, *Démographie générale de la Pologne*, Fribourg-Lausanne, 1920, p. 268 (326).

jų)⁵⁰. Vėlesniais metais, kylant gyvenimo lygiui, natūralus gyventojų prieaugis didėjo. Pavyzdžiui, Naugarduko vaivadijoje 1931 m. jis buvo 26,3⁵¹. Demografas Antonis Krysinski nurodo, kad lenkų natūralaus prieaugio vidurkis 1921–1928 m. rytinėse vaivadijose buvo 15,8⁵². Tuo tarpu lietuvių, anot šio autoriaus, per tą patį laiką ten padaugėjo nuo 66 285 iki 79 595 asmenų (įskaitant repatrijavusius iš kitų šalių)⁵³. Natūralaus prieaugio vidurkis per aštuonerius metus būtų 19,7 1000-čiui gyventojų. Atsižvelgiant į tai, kad lietuvių buvo mažai miestiečių, o mieste gimstamumas buvo kur kas mažesnis, toks skaičius atrodo įtikėtinas. Bet padaugėjimas veikiausiai susijęs ne tiek su natūraliuoju prieaugiu ar lietuvių imigracija, asimiliacinių nuostolių nebuvimu, o su vėlesniais metais korektiškiau vertinta lietuvių bendruomene, tikslesniu jos narių skaičiavimu, negu tai buvo daroma neramiais 1921-aisiais metais.

Iš šių duomenų galime daryti išvadą, kad lietuvių natūralus prieaugis, lenkų statistikos duomenimis, visą laiką buvo artimas lenkų natūraliam gyventojų prieaugiui. Vadinasi, lietuvių pagal visur randamus duomenis turėjo daugėti taip pat sparčiai, kaip ir lenkų. Tačiau 1925 ir 1939 m. duomenų palyginimas tokio spartaus didėjimo nerodo. Tuo tarpu lenkų tautybės gyventojų skaičiaus didėjimas Vilniaus vaivadijoje, anot lenkų šaltinių, atrodytų taip: 1921 m. – 570 900 (56,9 % visų vaivadijos gyventojų skaičiaus), 1931 m. – 763 528 (59,9 %), 1939 m. jau 830 000 (68,0 %)⁵⁴. Be to, jeigu tikėsime oficialiaisiais lenkų šaltiniais, tiek lietuvių, tiek lenkų migracijos saldo turėjęs būti teigiamas, lenkų lyg ir kiek didesnis⁵⁵. Taigi ir lietuvių skaičius Vilniaus vaivadijoje 1939 m., jeigu jis būtų kitęs tik dėl natūralaus prieaugio ir migracijos, turėtų ženkliau skirtis nuo, tegul ir kritiškai vertinamų, 1925 m. duomenų. Tai yra jis turėtų būti kur kas didesnis negu 220 000. Tačiau šiuo lenkų spaudos paskelbtu ir slaptame pasiuntinio laiške patvirtintu skaičiumi netikėti nėra pagrindo. Blogiausiu atveju čia galime kalbėti apie tam tikras nedideles paklaidas. Lietuvių skaičiaus nepadidėjimas nuo 1925 iki 1939 m. kaip tik galėjo atsirasti dėl lietuvių etninės asimiliacijos tuometinėje Lenkijoje.

Pagaliau šiuo atveju labai pravartu sugretinti dviejų tautinių mažumų (lietuvių Lenkijoje ir lenkų Lietuvoje) etnodemografinę raidą prieška-

⁵⁰ Ten pat, p. 269 (327).

⁵¹ J. Zaremba, min. veik., p. 48.

⁵² A. Krysiński, *Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich*, Warszawa, 1929, p. 31.

⁵³ Ten pat, p. 33.

⁵⁴ A. Krysiński, *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931*, Warszawa, 1933, p. 27.; B. Makuskas, min. veik., p. 20.

⁵⁵ A. Krysiński, *Liczba i rozmieszczenie..*, p. 31–33; *Rocznik statystyczny Wilna. 1921–1928 r.*, Wilno, 1930, p. 19.

rio laikotarpiu. Istorinių paralelių metodas suteikia galimybę daryti išvadą, kad to paties tipo reiškiniai, vykstantys tuo pačiu metu gretimose teritorijose, pasižyminčiose labai panašiomis socialinėmis ir ekonominėmis, politinėmis, teisinėmis sąlygomis, taip pat rutuliojasi panašia linkme ir sukelia panašius padarinius. Statistikos duomenys rodo, kad bendras lenkų skaičius prieškarinėje Lietuvoje nuolat mažėjo, panašiai, kaip ir lietuvių skaičiaus didėjimas buvo sustingęs Vilniaus krašte. Turime taip pat nustatyti, ar lenkų Lietuvoje mažėjo dėl neigiamo jų natūralaus prieaugio (gimstamumo ir mirtingumo lygio) ar dėl kitų priežasčių.

XX a. 2-ajame dešimtmetyje atsikūrus nepriklausomoms Lietuvos ir Lenkijos valstybėms, abi jos turėjo „problemišką“ tautinių mažumų, iš kurių lietuvių ir lenkų mažumos buvo itin išskiriamos. Prieš jas abi (atitinkamai kiekvienoje šalyje) buvo imtasi „drausminančių“ priemonių ir abiejų šalių valdančiuosiuose sluoksniuose minėtų mažumų etninė asimiliacija buvo įsivaizduojama kaip pageidautina išeitis.

Nors lietuvių statistika taip pat neteikia jokių tiesioginių duomenų apie etninę asimiliaciją, tačiau, pateikdama labai daug korelacijų su tautybe (nustatoma pagal tautinę savimonę), nejučia siūlo atkreipti dėmesį į tai, kodėl tuometinėje Lietuvoje gausiausių tautinių bendruomenių – lietuvių ir žydų – natūralus gyventojų prieaugis yra gana didelis, tuo tarpu lenkų labai mažas, beveik nulinis, nors lyginant lietuvių ir lenkų mirtingumo rodiklius jokių esminių posūkių lenkų nenaudai nematyti. Antai demografijos klausimais rašęs teismo medicinos specialistas K. Oželis, remdamasis oficialiąja statistika, apskaičiavo, kad 1929–1933 metais mirusių kūdikių iki vienerių metų amžiaus procentas nuo bendro tos tautybės⁵⁶ mirusiųjų skaičiaus buvo: žydų – 5,9 %, latvių – 7,0 %, lenkų – 12,9 %, vokiečių – 18,7 %, gudų – 27,9 %, lietuvių – 28,6 %, rusų – 34,6 %, kitų – 23,3 %⁵⁷. Taigi matome, kad lenkų kūdikių mirtingumas buvo vienas mažiausių.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą leistas „Lietuvos statistikos metraštis“ pateikia dar išsamesnius duomenis apie natūralųjį gyventojų prieaugį tuometinėje Lietuvos Respublikoje: jame ši demografinė statistika pateikiama ir pagal tautybes bei apima ne vien vaikus, o visus konkrečios tautybės gyventojus⁵⁸. Iš šio valstybinės statistikos šaltinio aiškėja, kad, pavyzdžiui, 1931 m. (taigi tais pačiais metais, kai anapus demarkacinės lini-

⁵⁶ Mirusių kūdikių tautybė buvo nustatoma pagal jų motinų tautybę.

⁵⁷ K. Oželis, *Natūralusis ir mechaninis gyventojų keitimasis Lietuvoje 1915–1933 metais*, Kaunas, 1934, p. 37.

⁵⁸ Natūraliojo gyventojų keitimosi koeficientai prieškarinėje Lietuvos Respublikoje buvo skaičiuojami kaip ir kitose šalyse, t.y. laikantis tarptautinių standartų – fiksuojant vietnetų skaičių 1000-čiui gyventojų, arba, kitaip sakant, promilėmis.

jos vyko Lenkijos gyventojų surašymas) lenkais save laikančių gyventojų mirimų koeficientas tarp visų kitų tautybių buvo pats mažiausias⁵⁹. Tačiau mažiausias buvo ir gimstamumas. Ir tai nėra joks tų metų nukrypimas, nes analogiška padėtis fiksuojama ir kitais metais⁶⁰. Analizuodami prieškarinės Lietuvos gyventojų natūralaus kitimo duomenis, matome, kad jis buvo gana didelis tarp žydų ir vokiečių, labai didelis – tarp rusų ir lietuvių⁶¹. Tačiau labai mažas, beveik nulinis buvo tarp lenkų. Didelis visų kitų tautybių gyventojų prieaugis buvo dėl didelio gimstamumo, o mažas lenkų – dėl tos pačios priežasties.

Žinoma, lietuvių ir rusų didesnę negu žydų ar vokiečių gimstamumą lėmė tai, kad tarp pirmųjų vyravo kaimiečiai, tarp antrųjų – miestiečiai. Tačiau lenkų miestiečių procentas tikrai nebuvo didesnis už žydų ar vokiečių miestiečių procentą. Tuo labiau kad ir mirtingumas, pasak oficialios statistikos, lenkų keletą kartų mažesnis negu kitų nurodytųjų tautybių. Todėl taip pat galima manyti, kad lenkų gyvenimo lygis nebuvo žemesnis už kitų. Apskritai kokių nors socialinių ekonominių priežasčių, lemiančių mažesnę natūralųjį prieaugį, lenkų bendruomenėje rasti neįmanoma. Akivaizdu, kad tai lėmė kiti dalykai.

Gerokai mažesnius lenkų natūralaus prieaugio rodiklius labai pravartu sugretinti su kitais dviem reiškiniiais: intensyviausiu natūraliu gyventojų judėjimu tarp lietuvių ir rusų, taip pat tuo, kad lietuviai jau ir tuo metu sudarydavo daug tautiškai mišrių santuokų su lenkais, o rusai – su gudais ir ukrainiečiais⁶². Matyt, anksčiau sulenkėję, o tuo metu atlietuvėjančys Lietuvos gyventojai, tuokdamiesi su lietuviais, registruodami santuoką dažnai pageidavo užsirašyti lietuviais. Antraip, kuo galėtume paaiškinti vėlgį patį mažiausią lenkų tautybės gyventojų tarpusavio santuokų koeficientą? 1931 m. 1000-čiui lenkų tautybės gyventojų teko tik 1,1 tos tautybės asmenų santuokų. Tai šešis kartus mažiau negu vokiečių arba žydų, septynis kartus mažiau negu rusų, beveik aštuonis kartus mažiau negu lietuvių⁶³. Tokia lenkų nuostata labai išsiskiria iš tuometinio bei pokarinio Lietuvos ir kitų Europos šalių tautinio endogaminio nusiteikimo.

Mišriosiose lietuvių ir lenkų šeimose gimusius vaikus tėvai gana dažnai registruodavo kaip lietuvius ir tais atvejais, kai motina buvo lenkė. Kiek čia reikšmės turėjo pačių lenkų akultūracinis nusiteikimas ir kiek kon-

⁵⁹ Lietuvos statistikos metraštis (toliau – LSM). 1931 m., Kaunas, 1932, p. 16.

⁶⁰ Žr., pavyzdžiui, LSM. 1932 m. Kaunas, 1933, p. 13.

⁶¹ Ten pat.

⁶² 1937 m. visų miestuose ištekėjusių lenkių vedybiniai partneriai buvo kitataučiai (daugiausiai lietuviai), o kaimuose už kitataučių ištekėjo 26,1% lenkių. Tais pačiais metais rusių už kitataučių ištekėjo: miestuose – 34,1%, kaimuose – 6,5% (LSM. 1937 m., Kaunas, 1938, p. 20).

⁶³ LSM. 1931 m., Kaunas, 1932, p. 16.

junktūrinis prisitaikymas, iš turimų duomenų sunku spręsti, reikėtų atskiro tyrimo. Tačiau „Vilniaus bylos“ ir vadinamųjų retorsijų prieš Vilniaus krašto lietuvius fone buvusi antilenkiškoji opinija Lietuvos Respublikoje nemažai daliai lenkuojančių gyventojų galėjo turėti įtakos. Ne-reikėtų pamiršti ir to, kad lietuvių, vokiečių, žydų, rusų tautybės gyventojų civilinę metrikaciją tvarkė jų tautybės kunigai, rabinai, pastoriai, popai. Tuo tarpu Lietuvos lenkų – tie patys kunigai, kurių dauguma Lietuvoje buvo lietuviai. Panašiai kaip daugelyje Vilniaus krašto vietovių lietuvių civilinę metrikaciją tvarkė daugiausiai kunigai lenkai. Vienoje ir kitoje šalyje stačiatikių nerusų civilinę metrikaciją tvarkė daugiausiai popai rusai. Kiek ši vyravusi tvarka ir galimas dvasininkų subjektyvumas galėjo turėti reikšmės tautybių statistikai, taip pat nėra iširta.

Intensyvesnės lenkų etninės asimiliacijos prieškarinėje Lietuvos Respublikoje prielaidą dar svariau paremia duomenys apie lenkų natūralųjį prieaugį įvairiose Lietuvos apskrityse. Oficialiosios statistikos duomenys rodo, kad, pavyzdžiui, 1932 m. visoje Lietuvoje lenkų tautybės gyventojų gimė 217, mirė – 183, taigi natūralusis jų prieaugis buvo 34 asmenys. 1932 m. Lietuvoje gyveno 73 137 lenkai⁶⁴. Toks bendruomenės padaugėjimas per metus yra visai mažas (0,5 asmens 1000-čiui bendruomenės narių).

Didžiausias šios tautybės gyventojų prieaugis užfiksuotas Kauno apskrityje (20), mažesnis – Alytaus (10), Trakų (9), Utenos (7), Ukmergės (7) apskrityse⁶⁵. Visiškai mažas – Panevėžio mieste (4), Rokiškio (3), Raseinių (2), Marijampolės (2) apskrityse. Nulinis prieaugis (t.y. lenkų per metus nei padaugėjo, nei sumažėjo) Kretingos, Tauragės, Telšių ir Zarasų apskrityse. Didžiausias neigiamas jų prieaugio balansas (-9) matomas Vilkaviškio, kiek švelnesnis Kėdainių (-6), Seinų (dabartinių Lazdijų ir Kalvarijos rajonų teritorijose (-4), Šiaulių (-4), Biržų (-3), Panevėžio (-2), Mažeikių (-1) apskrityse bei Kauno ir Šiaulių miestuose (-1)⁶⁶.

Kaip matome, einant toliau nuo demarkacinės linijos į vakarus, lenkų natūralus prieaugis tolydžio mažėja, virsta nuliniu, tampa neigiamas. Didžiausias teigiamas lenkų prieaugis laikosi apskrityse, kurios ribojasi su demarkacijos linija ir yra arčiau Vilniaus, taip pat Kauno apskrityje ir Panevėžio mieste, kur dar XIX a. susiformavo kaunietiškas lenkakalbių arealas ir gana patvariai išsilaikė iki pat Antrojo pasaulinio karo, o atsikuriant Lietuvos valstybei, šio arealo gyventojai skelbė lenkiškas „Babtų respublikas“⁶⁷.

⁶⁴ LSM. 1932 m., Kaunas, 1933, p. 5.

⁶⁵ Ten pat.

⁶⁶ Ten pat.

⁶⁷ Z. Zinkevičius, *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius, 1993, p. 157.

Tiesa, kai kuriais metais lenkų į Lietuvą atvykdavo daugiau negu iš jos išvykdavo. Tai galėjo šiek tiek kompensuoti mažą natūralų šios tautybės gyventojų prieaugį. Lietuva, matyt, nepaprastai taupydama lėšas patiems būtiniausiems reikalams, nespėjo atlikti antrojo gyventojų surašymo. Todėl surašymo duomenis tenka lyginti su einamosios statistikos duomenimis. Lenkų bendruomenės padaugėjimą nuo 65 628 asmenų 1923 m. (gyventojų surašymo duomenimis) iki 73 137 asmenų 1932 m. (pasak preliminaros Centrinio statistikos biuro apskaitos) reikėtų vertinti gana atsargiai. Prie Lietuvos prijungus Klaipėdos kraštą, lenkų padaugėjo tik mažiau kaip tūkstančiu. Šiek tiek galėjo padaugėti dėl imigracijos iš Latvijos, Rytprūsių, Rusijos. Atrodo, kad patys Lietuvos statistikos specialistai tarpinių gyventojų apskaitų duomenų nelaikė labai patikimais ir iki pat 1939 m. buvo linkę geriau vadovautis 1923 ir 1925 m. (Klaipėdos krašto) gyventojų surašymų duomenimis. Bet, šiaip ar taip, galima kalbėti tik apie gana nežymų lenkų bendruomenės didėjimą Lietuvos Respublikoje arba iš esmės nesikeičiantį skaičių.

Spręsdami pagal oficialiosios statistikos duomenis, iš geografiškai determinuotos lenkų natūralaus prieaugio sklaidos galima formuluoti nebe hipotezę, o išvadą: tai – natūraliosios etninės asimiliacijos padariniai. Ten, kur lenkiškos savimonės gyventojai gyveno kompaktiškai, turėjo savo mokyklas, kultūrinės ar net kultūrinės-politines organizacijas, draugijas, tiesioginius kontaktus su lenkakalbiais Vilniaus krašte, didesnes galimybes kurti ir vientautes šeimas, ten asimiliacijai nepasidavė. Tokia padėtis Lietuvos Respublikoje buvo prie demarkacinės linijos ir Kauno apskrityje.

Tolstant į vakarus, visais šiais atžvilgiais lenkų bendruomenės buvo vis silpnesnės, todėl senesniems sulenkėjusiems gyventojams išmirštant, iš jaunesniųjų lenkais mažai kas benorėjo būti, nes lankė lietuviškas mokyklas ir tuokėsi daugiausiai su lietuviais. Nors lenkų moterys ir čia gimdė tiek pat vaikų, kiek ir prie demarkacinės linijos, tačiau čia gimusieji dažniausiai virto lietuviais, nes daugiausiai tai buvo mišrių su lietuviais šeimų palikuonys. Tuo tarpu žiūrint į natūralaus gyventojų judėjimo rodiklius atrodo, kad lenkai Lietuvoje nebegimsta, tik miršta. Nuodugniau išsiaiškinti šiuos reiškinius trukdo tai, kad duomenų apie natūralų gyventojų kitimą pagal tautybes „Lietuvos statistikos metraštis“ reguliariai neskelbė. Galimas daiktas, kad kai kuriais metais bendras lenkų tautybės gyventojų natūralus gyventojų prieaugis buvo dar mažesnis.

Sugretinus to paties laikotarpio Lietuvos Respublikos bei prieškarinės Lenkijos statistikos duomenis, galima, tiesa su tam tikru atsargumu, teigti, kad panaši padėtis tarpukariu klostėsi buvusiam Vilniaus krašte lietuvių atžvilgiu, tačiau pagal lenkų statistiką rekonstruoti natūraliosios

asimiliacijos vyksmą yra daug sunkiau. Lietuvos lenkų demografinė raida, atrodo, beveik analogiška Vilniaus krašto lietuvių bendruomenės raidai. Abiejų šių bendruomenių lėtas gausėjimas rodo buvus jų etninę asimiliaciją atitinkamai tiek vienoje, tiek kitoje šalyje. Suprantama, ji nebuvo tokia ryški, kaip XIX a. pabaigos lietuvių asimiliacija rytinėse lietuvių etninėse žemėse.

IŠVADOS

Straipsnyje pateiktoji medžiaga patvirtina istorinių paralelių ir lyginamosios analizės metodų taikymo neišvengiamumą studijuojant kai kuriuos etnodemografinius klausimus. Ypač susidūrus su gausia, bet prieštaringa, o studijuojamu klausimu mažai ką sakančia medžiaga. Tokia situacija verčia duomenų masyvuose irtis ne tolyn, o gilyn arba, kitaip saktant, nesitenkinti vien tik naujų, dar neskelbtų faktų ar statistikos duomenų paieška (nes kokybiškai tikslesnių tikimybė yra labai menka), o labiau imtis esamųjų duomenų lyginamosios analizės. Gretinant, sijojant faktus ir duomenis, į paviršių gali išplaukti akivaizdūs reiškiniai.

Šiame straipsnyje, taikant tokį metodą, autorius bandė atsakyti į klausimą, kodėl lietuvių bendruomenė XIX a. antrojoje pusėje–XX a. pirmojoje pusėje buvusioje Vilniaus gubernijoje, vėliau – prieškarinės Lenkijos Vilniaus vaivadijoje, o lenkų bendruomenė – prieškarinės Lietuvos Respublikoje, pasižymėdamos teigiamu natūraliuoju prieaugiu, negausėjo arba gausėjimo tempais gerokai atsiliko nuo titulinių tų šalių tautybių. Paradokso priežastis – šalia sąmoningų valdžios pastangų kreipti etninius procesus norima linkme egzistavusi ir natūralioji etninių mažumų asimiliacija. Kartu pagrįstai galima manyti, kad Vilniaus krašto lietuviai etninei asimiliacijai buvo atsparesni negu prieškarinės Lietuvos Respublikos sulenkėję gyventojai, kurių etninė asimiliacija (daugeliu atvejų – relituanizacija) pagal Lietuvos Respublikos duomenis yra lengviau apčiuopiama.

XIX a. Vilniaus gubernijoje, esant panašiai demografinėi padėčiai, etniniai procesai taip pat buvo intensyvūs, tačiau labiau pastebimi lietuvių kalbinės ir onomastinės asimiliacijos padariniai. Bendrosios etninės asimiliacijos padariniai, pasireiškiantys etninės savimonės pokyčiais (įskaitant etnonimo keitimą), aiškiau ėmė reikštis nuo XX a. pradžios.

Įteikta 2002 m. vasario mėn.

THE HIDDEN ETHNO-DEMOGRAPHIC CHANGES IN LITHUANIA
IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY AND THE FIRST
HALF OF THE 20th CENTURY

Summary

The article tries to establish on the basis of historical sources as well as the official statistics of 19th century (Russia) and the first half of the 20th century (pre-war Poland and the Republic of Lithuania) the impact of natural ethnic assimilation on the ethnic composition of the population in the territory of ethnographic Lithuania. The author tries to establish its role by comparing (using comparative analysis) the changes that took place in neighboring administrative territorial units (countries, provinces, districts) after eliminating the influence of migration and natural change (birth and death rates, natural growth) on the ethnic structure of the territory.

The author concludes that the most intense ethno-demographic processes took part in the territory of the former Vilnius Province. Under tsarist Russian rule (from the early 19th century to 1914) Russification and Polonization of the local population took place and later, during the years of prewar Poland (1920-1939), the Polonization of Lithuanians was common. Concurrently in 1918-1939, the population having a Polish consciousness in the Republic of Lithuania also became more Lithuanian. Natural ethnic assimilation hindered a demographic increase in the ethnic minorities in both countries.